

FÓNAGY ZOLTÁN

Levelezés a 19. századi Magyarországon*

„A levelezés egy a legszükségesebb dolgok közül a közönséges életben” – ezzel a szentenciával kezdődik az N. Kiss István pesti „könyváros” által 1805-ben megjelentetett *Magyar és német levelező könyv*, a levelezési tanácsadók műfajának hazai meghonosítója.¹ Az állítás a 19. század eleji Magyarországon valójában még csak a népszerűség igen keskeny rétegére lehetett érvényes. A levelezés ugyanis ekkor még inkább csak a társadalmi, gazdasági és kulturális elitnek exkluzív kommunikációs eszköze volt. A század folyamán azonban a társadalmi és gazdasági modernizáció következményeként – egyúttal a folyamat fokmérőjévé is válva – elvesztette exkluzivitását, széles körben elterjedt, hétköznapi társadalmi gyakorlattá vált, és bekerült a tömegesen hozzáférhető kultúrjavak közé.

Tanulmányunk első részében azokat a társadalmi és technikai feltételeket tekintjük át vázlatosan, amelyek lehetővé tették a levelezés tömegesedését, illetve statisztikai adatokkal érzékeltetjük a folyamat arányait. A második részben a levelezési tanácsadók segítségével rekonstruáljuk, hogy milyen formai és tartalmi normák adták az írásos önreprezentáció kereteit. Érzékeltetjük a műfaji változottságot, illetve a mintalevelek alapján megkockáztatunk néhány következtetést is a levelezés társadalmi hatókörének tágulására vonatkozóan.

Az írni-olvasni tudás kiszélesedése

A levelezés útján zajló kommunikáció nélkülözhetetlen – vagy csak nehézkesen, közvetítők igénybevetésével megkerülhető – előfeltétele, hogy a felek rendelkezzenek az írás, illetve az olvasás képességével. A potenciális levélírók és -olvasók száma szempontjából tehát döntő jelentőségű volt az alfabetizáció kiszélesedése a század folyamán.

„Mily kevesen vannak a felnőtt emberek közt, kik folyvást olvasni, olvashatólag írni tudnának” – panaszkodott a statisztikus Fényes Elek az 1840-es évek elején. Hivatalos statisztika híján a század első felében azonban csak szórványos adatok alapján becsülhetjük meg az írni-olvasni tudás elterjedtségét. Leggyakrabban az or-

* A tanulmány alapjául szolgáló előadás elhangzott az MTA BTK Történettudományi Intézetben a „Levelezés, levélírás, a levél mint műfaj a 19. században” című műhelykonferencián 2013. április 9-én.

¹ Magyar és német levelező könyv. N. Kiss István, Pest, 1805. Előbeszéd (lapszám nélkül).

szágos kiterjedésben keletkezett forráscsoportok – összeírások, hűségeskük – helyi adatfelvételeit vizsgálták a kérdéssel foglalkozók: az iratot hitelesítő községi-mezővárosi elöljárók mekkora hányada volt képes aláírni a nevét? (Ez persze távolról sem volt azonos a használható írástudással, és kevéssé tükrözte az általános arányokat.) Benda Kálmán szerint 1770 körül a dunántúli úrbéres helységekben – hatalmas regionális különbségek mellett – 15 százalék volt az aláírni tudó bírók és esküdtek aránya. Miskolczi Ambrus Erdélyben 1820 körül hasonló forráscsoportot vizsgálva mindössze másfél százalékos arányt tapasztalt, ugyanakkor Székelyföldön az elöljárók 17 százaléka tudott írni. Egy 1838-as forráscsoport elemzése kapcsán Miskolczi a regionális különbségek felmutatása mellett arra is felhívta a figyelmet, hogy a társadalmi szabadság minimumának meg kell lennie ahhoz, hogy az írástudás szükségletté váljék. Ezt az állítást a városi polgárság, a szabad székely és szász parasztság, a kismemesség, valamint a határőrség tagjainak lényegesen magasabb alfabetizációja támasztotta alá: az ő írástudó reprezentánsaik aránya – régióként eltérően – 22–54 százalék közt mozgott. Hudi József veszprémi adatokkal igazolta, hogy a városi népesség körében az úrbéres falusiakhoz képest többszörös volt az írástudók aránya: 1815-ben a város adózó családfőinek 47 százaléka, 1848-ban pedig már a város céhlegényeinek és inasainak 67 százaléka vallotta magát írástudónak.

Ugyanakkor az össznépeséget tekintve az alfabetizáció a század közepén még mindig szerény kiterjedésű lehetett. Az 1863–1864-ben sorozott fiatalembereknek (akik a reformkor végén voltak iskolakötelesek) csak 22 százaléka tudott írni, Erdélyben és Horvátországban pedig alig egytizede! Mivel a lányok iskolakötelezettségét még lazábban kezelték, a nők körében jóval magasabb lehetett az analfabéták aránya.²

A katolikusok és protestánsok által lakott helységek (azaz a magyar, német és a szlovák etnikum) iskoláztatási arányai a reformkorban már európai viszonylatban is elfogadhatóak voltak. Mégis, 1840 körül a korabeli becslés szerint országosan az iskolaköteles korúaknak csak 30–40 százaléka látogatta az elemi iskolát, ezen belül körülbelül feleannyi lány, mint fiú. A görög katolikus és görögkeleti egyház kebelébe tartozó nemzetiségeknél nagyságrendekkel rosszabb volt az iskolába járás aránya: míg a protestánsoknál 9, a katolikusoknál 7 iskolás jutott 100 lakosra, addig a görögkeleti szerbeknél és románoknál 2, a görög katolikus románoknál és ruténeknél pedig mindössze 1,25.³

A kiegyezés utáni évtizedekben azután az iskolalátogatás arányai látványosan javultak. Ennek eredményeként dinamikusan emelkedett az írni-olvasni tudók aránya: míg 1869-ben a lakosságnak csak egyharmada (a férfiak 41, a nők 25 százaléka) ismerte a betűket, addig 1910-re megfordult az arány, s már csak a hat-

2 Benda Kálmán: Az iskoláztatás és írástudás a dunántúli parasztság körében az 1770-es években. Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 8. (1977) 123–133.; Miskolczi Ambrus: Az írni tudás és a társadalmi rétegződés Erdélyben az 1820–30-as években. Ráday Gyűjtemény Évkönyve 2. (1981) 121–135.; Hudi József: Alfabetizáció és társadalom a XIX. századi Veszprémben: Benda Kálmán emlékének. Levéltári Szemle 45. (1995) 4. sz. 40., 42.; Környei János: Az iskola társadalmi jelentőségében. Kugler, Pest, 1868. 44.

3 Fényes Elek: Magyarország statistikája. I–III. Trattner–Károlyi, Pest, 1842–1843. III. 100–101.

évesnél idősebbek 28 százaléka nem tudott írni-olvasni. Az analfabéták többsége a népoktatásból kimaradt idősebb nemzedékekhez tartozott. Még mindig szignifikáns különbségeket regisztráltak a nemzetiségek között, szoros összefüggésben a vallási hovatartozással (az iskolák zömét ugyanis az egyházak tartották fenn): míg a magyaroknál és a németeknél már csak 20 százalék körüli, a szlovákoknál és a horvátoknál 30–40 százalékos, addig a szerbeknél és a románoknál 50–60, a kárpátukránoknál pedig 70 százalékos volt az írástudatlanság. Csökkent, de továbbra is jelentős maradt a két nem közötti különbség is: a férfiaknak 24, a nőknek 32 százaléka volt analfabéta.⁴

A mozgásba jött társadalom

Az írásos kommunikációt jellemzően a szóbeli közlés akadályozott volta, azaz a felek közötti, mind térben, mind időben jelentős távolság teszi szükségessé. A levelezés tömegesedése tehát szoros összefüggésben állt a térbeli mobilitás fokozódásával, illetve annak jellegével.

A hagyományos társadalom tagjai szorosan kötődtek a helyi keretekhez. Mobilitásukat a közlekedés technikai fejletlensége fizikailag is korlátozta, de még inkább az adott életkeretek elfogadását előíró mentalitás. A megélhetés alapjai amúgy is helyhez kötötték a túlnyomó többséget alkotó agrárnépességet, de a kézműves is saját városának védett piacán érezte otthon magát (gazdasági jogosítványai is csak lakóhelyén voltak érvényesek). A migráció inkább csak életszakaszhoz kötötten jutott jelentőséghez, leggyakrabban a fiatal felnőttkor éveiben, például a diákok, a katonák vagy az iparossegédek esetében.

Azért 1848 előtt is érzékelhető már a társadalom „megmozdulása”, ha ez a későbbi évtizedek mobilitásához viszonyítva szerény eredményekkel is járt. A kiindulóponthoz képest impozáns például a városi népesség számának – migrációból táplálkozó – növekedése. Míg az ország lakossága a józsefi népszámlálás és 1850 között körülbelül 40 százalékkal nőtt, addig a városiak száma megduplázódott. Ezekben az évtizedekben is folytatódott a 18. században indult vándormozgalom a peremterületek túlnépesedett hegyvidékeiről az ország közepe felé.⁵

A társadalom azonban a század második felében jött igazán mozgásba. A gazdasági modernizáció milliókat mozdított ki lakóhelyéről. A vándormozgalom nagyobb része az ország határain belül zajlott le, és eredményeképpen 1880-ban már minden negyedik, 1910-ben pedig minden harmadik ember máshol élt, mint ahol született. A költözés célpontja általában a közeli város vagy Budapest volt, de az egyes országrészek között is élénk mozgás figyelhető meg: még mindig tartott a

4 A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. V. rész. Demográfia. Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1916. 166–169., 568–597.; *Fónagy Zoltán: Modernizáció és polgárosodás.* Csokonai, Debrecen, 2001. 208–209.

5 *Dobszay Tamás–Fónagy Zoltán: A rendi társadalom utolsó évtizedei.* In: Magyarország története a 19. században. Szerk. Gergely András. Osiris, Budapest, 2005. 58–59., 72–73., 76.

vándorlás északról délre és a peremvidékekről az ország közepe felé. A városok lakossága – a tömeges bevándorlás eredményeképpen – háromszor gyorsabban növekedett, mint az országos átlag. A városias külsőt öltő, az életet kényelmesebbé tevő új technikai vívmányokat gyorsan átvevő és alkalmazó nagyvárosok – mindenekelőtt Budapest – szinte ellenállhatatlan erővel vonzották a munkaalkalmak híján magát feleslegesnek érző falusi szegénység tömegeit, különösen a fiatalokat.

Nagy, sőt egyre növekvő méretű tömeg áramlott szinte akadálytalanul az ország határain keresztül is, mindkét irányban. A korszak nagy népesedési válságtünete a kivándorlás volt. Ez a kiegyezés utáni első évtizedekben még többnyire a szomszédos országokba irányult. 1875–1885 között kezdődött meg a tengerentúli kivándorlás az északkeleti megyékből. A kivándorlók sikeres elhelyezkedéséről tájékoztató levelek és a hazaküldött dollárok mozgásba hozták az otthon maradtak fantáziáját. A bevándorlás, bár meg sem közelítette a kivándorlás nagyságrendjét, azért számottevő volt. A fél évszázad során legalább 300–400 ezer idegen választotta Magyarországot új hazájának.⁶ A helyváltoztatás természetesen nem járt automatikusan a régi szociális és érzelmi kapcsolatok megszűnésével: fenntartásuk, ápolásuk leghatékonyabb eszköze a levelezés volt.

A levelezés infrastruktúrája: a posta

Az írásos kommunikáció rendszeressé és sűrűvé válásának nélkülözhetetlen feltétele volt a leveleket megbízhatóan, kiszámíthatóan, tömegek számára is elérhető áron célba juttató postaszolgálat kiépülése.

Számos 19. századi levélben találunk olyan információt – főleg a század első kétharmadában –, amelyből kiderül, hogy azt nem a postai szervezettel juttatták el a címzetthez. A postahálózat ritkasága, a közlekedés alacsony frekvenciája, bizonytalanságai, illetve egyes korszakokban a levélcenzúra veszélye miatt ugyanis a levelezők gyakran „alkalommal”: ismerőssel, a címzett településén lakó vagy azon átutazó fuvarossal, kereskedővel, vásáron járt paraszttal küldték el leveleiket. Az alkalmas személyzettel rendelkező magasabb státuszúak – főleg kisebb távolságokra – nem ritkán személyes küldönccel juttatták célba írásukat. Ezekkel a lehetőségekkel a levelezési tanácsadók is külön foglalkoztak.⁷

A levélforgalom túlnyomó részét azonban a hivatásos postaszolgálat bonyolította. A Habsburg Birodalomban a postai feladatok két szervezet között oszlottak meg. Az összbirodalmi keretekben igazgatott levélposta állami közintézményként működött, amely az egész monarchiában monopóliummal rendelkezett. A személy-, csomag- és pénzszállítást végző kocsiposta azonban csak az állam magán-

⁶ Fónagy Z.: i. m. (4. jz.) 157–159.

⁷ Farkas Elek–Kövy István: A pesti és budai házi secretarius vagy is: A közönséges élet akármely helyezettetésében megkívántató levelezésre, a kereskedésbeli levelek s más hasznos írárok helyes elkészítésére vezető példák. A magyar nemzet hasznára írt kézi segédkönyv. Wigand, Pest, 1829. 50–52.; Sasku Károly: A művelt társalkodó, vagyis az illendőség és jó erkölcsű magaviselet szabályai. Heckenast, Pest, 1856. 200–201.

vállalata volt, amely Magyarországon nem rendelkezett kizárólagossággal (a személyszállítás területén a reformkorban születtek is versenytársai).

Az első magyarországi rendszeres járat Bécs és Buda között közlekedett 1752-től. A Bomba (Batthyány) téren működő főposta volt a Magyar Királyság területén a hálózat centruma. Bár II. József kora óta folyamatosan szaporodtak a postautak, még a 19. század közepén is csak minden tizedik helységet érintették. 1851-ben a levélposta a birodalomban 6600 mérföldet járt be, s ebből alig 2000 mérföld esett a terület közel felét kitevő Magyar Királyságra. Az utakon két mérföldenként (körülbelül 15 km) voltak a postaállomások, ahol a lovakat váltották, átadták a leveleket, fel-, illetve leszálltak az utasok. A posta szolgáltatásaira egy helyhez kötött, zömében írástudatlan társadalomban még viszonylag kevés embernek volt szüksége, de ez a kör folyamatosan szélesedett.

A társadalmi igény bővülését legjobban a városiasodás „éllovasának”, Pestnek a postai történetén mutathatjuk be. Az első pesti „kisposta” 1787-ben nyílt meg. Felállításakor egy postatiszt, három levélhordó és egy postalegény látta el a szolgálatot. A levélforgalom dinamikus növekedése miatt a 19. század első felében egy-két évtizedenként költöznie kellett a postának. 1832-től a reformkori Pest legnagyobb bérházában, a Károlyi–Trattner-házban működött a pesti posta. Az 1840-es években – amikor a lakosság szám elérte a százezret – az újságok többször hírül adták, hogy a külvárosokban fiókposták nyílnak, ám erre a forradalom előtt nem került sor, csak a létszámot gyarapították folyamatosan. 1873-ban jutott végleges elhelyezéshez a pesti főposta, amikor a szerviták kertjében felépült a hatalmas épülettömb. 1881-ben – az éjjel-nappal nyitva tartó főpostán kívül – már 12, 1897-ben pedig már 45 postahivatal, továbbá 934 alkalmazott szolgálta a „levelező közönséget”. Naponta nyolcszor indultak körútjukra a kézbesítők, az 528 levélgyűjtő szekrényből pedig tízszer gyűjtötték be a leveleket.

A kiegyezés után önállóvá vált magyar posta európai összehasonlításban is élen járt az új technikai eszközök meghonosításában. A vasutakat azok építésével egyidejűleg elkezdték a postai küldemények szállítására használni. A vasúthálózat sűrűsödésével párhuzamosan tűntek el a 19. századi utak kívülről romantikus, belülről testet és türelmet próbáló járművei, a lovas postakocsik. A rendszeres dunai gőzhajó járatok is megindulásuktól kezdve hozták-vitték Bécs és Pest, majd 1850-től Pest és Orsova között a küldeményeket. 1897-ben a postaládák tartalmának begyűjtésére motoros tricikliket állítottak forgalomba Budapesten, megelőzve ezzel az összes európai postát! 1903-ban helyezték üzembe a nagyobb budapesti postahivatalok és pályaudvarok közti levélszállítás meggyorsítására az első automobiloikat. A levelezés térbeli és társadalmi hatókörének szélesedését jelzi a kötött menetrend szerint közlekedő „faluzó levélhordók” alkalmazása 1900-tól, akik a postahivatallal nem rendelkező kisebb falvakba is eljuttatták, illetve ott felvették a küldeményeket.⁸

⁸ A postaszolgálat 19. századi fejlődéséhez: *Hennyey Vilmos*: A magyar posta története, Wodianer, Bp., 1926. 138–152., 167–228.; *Hencz Lajos*: A posta, táviró és távbeszélő története. Postás Zene-

A levélforgalom alakulása

Az állami intézményként működő levélposta által lebonyolított forgalom statisztikai adatai jól érzékeltetik a levelezés dinamikus, gyorsuló ütemű növekedését a század folyamán.

A birodalmi keretben szervezett postaszolgálat Fényes Elek statisztikája szerint 1834-ben mintegy 23,5 millió levelet szállított (Magyarországra vonatkozó elkülönített adatokat nem közöl).⁹ Joseph Hain statisztikai kézikönyve szerint a birodalom levélforgalma húsz év alatt, 1831–1851 között közel két és félszeresére emelkedett. A hivatalos levelek száma – ezeket ingyen továbbította a posta, ezért különíthetők el könnyen a statisztikában – 3,2 millióról 11,2 millióra, a belföldi magánleveleké pedig 14,4 millióról 32,3 millióra emelkedett. Szerényebb mértékben, 2,5 millióról 3,7 millióra emelkedett a külfölddel lebonyolított magánlevelezés (küldött és kapott) volumene. Ezek mellett a számok mellett jelentéktelen volt az átmenő levélforgalom, amely 370 ezerről 690 ezerre nőtt. 1851-ben 2394 különböző rangú postahivatal működött a birodalomban, amelyek között 1650 jármű bonyolította le a levél- és személyforgalmat.

1851-ben a birodalom belföldi magánleveleinek alig 15 százalékát, 4,8 milliót adták fel a magyar korona országaiban (a Bánságot, Erdélyt és Horvátországot is ideértve), s ebből másfél milliót Pest-Budán! Ha feltételezzük, hogy a vidéken feladott levelek is ugyanilyen számban voltak ide címezve, akkor a levélforgalom 60 százaléka a fővárosban összpontosult! A statisztikus szerint az egyes tartományok levélforgalmának arányai egyenes arányban álltak az ipari és forgalmi szektor fejlettségével. A forgalmat a lakosságszámhoz viszonyítva Bécs, Lombardia és Velence, Cseh- és Morvaország, valamint Szilézia állt az élen, míg Magyarország, Erdély, Galícia és Bukovina a sor végén szerénykedett.¹⁰

Az 1848 után nekilendülő kapitalista fejlődés és polgárosodás mellett kedvezően hatottak a levélforgalomra azok a postai reformok is, amelyek olcsóbbá és egyszerűbbé tették az írásos kommunikációt. A reformok közül a legfontosabb ösztönző lépés a Habsburg Birodalomban 1861-től – az 1839-es angol postai reform mintájára – bevezetett úgynevezett pennyrendszer volt: ettől kezdve egy lat (17,5 gramm) alatt súlytól és távolságtól függetlenül egyforma, az addiginál lényegesen alacsonyabb díj lépett érvénybe: a Monarchia határain belül egységesen 5 krajcárt kellett fizetni egy levélért.

A postaforgalomban az 1860–1870-es években ment végbe rohamléptekben a „globalizáció”. Előbb kétoldalú postaegyezmények sorát kötötték az államok a nemzetközi postaforgalom szabályozására és megkönnyítésére, majd 1874-től az Egyetemes Postaegyesület világméretben uniformizálta a működést. A folyamat

és Kultúr Egyesület, Bp., 1931. 180–268. A pest-budai postaügy fejlődésének rövid összefoglalása: *Fónagy Zoltán*: Az első pesti kisposta. Népszabadság 2002. február 14. 16.

⁹ *Fényes E.*: i. m. (3. jz.) I. 291.

¹⁰ *Joseph Hain*: Handbuch der Statistik des österreichischen Kaiserstaates. II. Tendler, Wien, 1852. 621–623.

egyik legfontosabb lépéseként 1879-től egységes tarifákat vezettek be a nemzetközi forgalomban az összes európai állam, illetve minden jelentősebb Európán kívüli ország viszonylatában.

Az olcsóság, a gazdasági fejlődés és a társadalmi modernizáció együttes következményeként rohamosan nőtt a postaforgalom. Érvényes volt ez Magyarországra is, de a kiegyezés előtti évben feladott 32 millió levél még mindig csak a Monarchia 122 milliós forgalmának a negyedét tette ki. Ebből 7 milliónak pestbudai volt a feladója vagy a címzettje. Ha csak a magánlevelek forgalmát vesszük tekintetbe, még rosszabb volt az arány Magyarországra nézve, pedig a kortárs statisztikus szerint is a levelezés „egyik ismérve [...] az üzlet-élénkségnek, és némi képp fokmérője gyanánt is vétetik a szellemi kultúrélet kisebb-nagyobb fejleményének [fejlettségének]”.

A birodalom egészét tekintve 1866-ban 2,8 magánlevél esett egy főre. Amíg a Lajtán túl átlagosan 3,7 levelet kapott egy lakos, addig Magyarországon csak 1,6-et. Nyugat-Európával összehasonlítva mindenképpen szerény volt a levelezés frekvenciája: Angliában évi 24, Franciaországban 8,8, a német államokban 6,2, Hollandiában 6,8, Belgiumban 6,3 levelet adtak postára fejenként.¹¹ A nagyságrendi különbségeket – különösen Angliára gondolva – valószínűleg nem a szociabilitás eltérő intenzitásával, hanem a piacgazdaság kiépültségének fokával kell összefüggésbe hoznunk.¹²

Az alábbi táblázat érzékelteti a század középső harmadában a Habsburg Birodalom levélforgalmának gyorsuló bővülését.¹³

Év	Díjmentes levél	Díjköteles levél, belföldi	Összesen
1831	3 200 000	16 900 000	20 100 000
1851	11 200 000	36 000 000	47 200 000
1866	25 600 000	96 400 000	122 000 000

A kiegyezés után a magyarországi postaszolgálat szervezetileg önállósult – de a vámszövetség értelmében az osztrák postával azonos elvek szerint igazgatták –, így ekkortól a statisztikák már a magyar levélforgalomra vonatkoznak. A növekedés üteme a Gründerzeit lendületéhez méltó: 1882-re, azaz 16 év alatt két és félszeresére, 81 millióra nőtt a hazai levélforgalom, amit az időközben bevezetett levelezőlap további 17 millióval emelt. A hírlapok és nyomtatványok beszámításával 9,8 küldemény esett egy lakosra. A civilizációs lemaradás azonban változatlanul jelentős: Ausztriában ez az arány 17,4, Angliában 52,5, Franciaországban 34,

11 *Konek Sándor*: Az Ausztriai-Magyar Monarchia statisztikai kézikönyve. 2. kiad. Pest, 1868. 446–450.; *Földes Béla*: Magyarország statisztikája összehasonlítva egyéb államokkal, különös tekintettel Ausztriára. Bp., 1885. 352–353.

12 A gazdasági tevékenységhez kötődő levelezésről ld. Klement Judit tanulmányát ugyanebben a folyóirat számban.

13 *Hain, J.*: i. m. (10. jz.) 621–623.; *Konek S.*: i. m. (11. jz.) 446–448.

Németországban 31,8, igaz, Oroszországban viszont mindössze 2,8, Romániában pedig 2,4.¹⁴

A forgalomnövekedés az I. világháborúig töretlenül folytatódott, sőt éppen a háború miatt bizonyos szegmensekben még fokozódott is. Az 1882–1913 közötti három évtizedben a levélforgalom négy és félszeresére, 384 millióra, a levelezőlapoké pedig tízszeresére, 170 millióra nőtt. Míg a kiegyezés évében – hírlapokkal együtt – évente átlagosan 3 küldeményt továbbított a posta egy lakosnak, az utolsó békeévben ennek már csaknem 13-szorosát, 38-at.¹⁵

A 19. század második felében jelentősen kibővült a postai szolgáltatások kínálata is. A levelezés szempontjából a két legfontosabb esemény a levelezőlapok bevezetése, illetve a távirat használatának a terjedése volt. A nyílt postai levelezőlapot 1869-ben az Osztrák–Magyar Monarchiában vezették be először „rövid tartalmú írott közlések” számára. A „Correspondenz-Karte”, illetve Magyarországon „Levelezési-lap” felirattal és előre rányomatott bélyeggel ellátott lapok olcsóságuknak köszönhetően gyorsan népszerűvé váltak: a levél 5 krajcárja helyett 2 krajcárba kerültek, így gyorsan a szegény ember hírközlő eszközévé lettek. Különösen dinamikus növekedett a postára adott levelezőlapok száma az I. világháború idején: míg levélből 1917-ben 30 millióval írtak többet 1913-hoz képest, addig a levelezőlapok száma csaknem 70 millióval növekedett, a korábbiak majdnem a másfélszeresére!¹⁶ A postai szolgáltatások bővülésének jeleként az 1871-ben megjelent, a „nép számára” készült levelezési tanácsadó már külön tárgyalja a tértivevényes levél, a sürgönylevél (*Expressbrief*, amelyet a kézbesítő a 15 krajcáros felárért megérkezése után azonnal éjjel-nappal házhoz vitt), a postai levelezőlap, valamint a pénzt tartalmazó levelek „használati utasítását”.¹⁷

A levelezőlap egyik leágazása lett a képes levelezőlap. Ennek tömeges elterjedése mögött a polgárosodás két „tünetét” vehetjük észre. Egyrészt a kedvtelési célú utazás, azaz a turizmus egyre szélesebb körben vált a középosztály társadalmi gyakorlatává. A hazai gyártású képeslapok tömeges elterjedésének kezdetét Magyarországon a belföldi turizmusban határkönek tekinthető 1896-os millenniumi kiállításra megjelent sorozathoz köthetjük. (Az 1870-ben „feltalált” képeslap a városképekkel, a közlekedési eszközök, valamint a társadalmi-politikai élet személyiségeinek és eseményeinek ábrázolásával a történész számára fontos vizuális forrás!) A polgárosodás következményének tekinthetjük a képeslapok másik típusának, az üdvözlő- és reklámcélú lapoknak a tömegessé válását is. Ez azt jelzi, hogy a polgári érintkezési normák széles körben érvényesültek, s az alkalmakhoz kötött kötelező udvariassági formáknak tömegesen tettek eleget.¹⁸

14 Konek S.: i. m. (11. jz.) 449–450.

15 Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam 21. (1913) 203–204.

16 Magyar statisztikai évkönyv. Új folyam 24–26. (1916–1918) 143–144.

17 Verőczy Sándor: Legújabb levelező könyv a magyar nép számára, vagyis Alapos útmutatás [...] a családi és közelemben előforduló levelek és egyéb irományok legjobb mintáival. Heckenast, Pest, 1871. 145–148.

18 Petercsák Tivadar: A képes levelezőlap története. Herman Ottó Múzeum–Dobó István Vármúzeum, Miskolc[–Eger], 1994.

Csak utalásszerűen említjük meg, hogy korszakunkban megjelent az írásos kommunikáció új generációját jelentő távirat. A táviróhálózat kiépülése a Habsburg Birodalomban 1846-ban kezdődött, üzemeltetése állami monopólium volt. Az igen magas induló árakat a gazdaságfejlesztés érdekeit szem előtt tartva több ízben csökkentették 1850 és 1866 között. A díjak a szavak számával, illetve a távolsággal arányosan növekedtek. A hálózat hosszának növekedési arányát messze meghaladó ütemben nőtt a feladott táviratok száma. A táviratozás azonban az ár-csökkenés ellenére is a hírek továbbításának drága módja maradt, így főleg a gazdasági élet – a sajtót is ideértve – kommunikációjában játszott fontos szerepet: a távirati közlés szabályait az üzleti levelezés tankönyveiben külön tanították. Nem üzleti célból inkább csak a felső osztály vette igénybe, a középosztály esetében különösen nyomós okra volt ehhez szükség.¹⁹

A levelező tanácsadók és mintagyűjtemények

Az első magyar nyelvű levelezési tanácsadó, illetve levélminta-gyűjtemény 1789-ben jelent meg Kassán. *A' norma és a' levél író* című kompilációt jórészt „németből szedegette” a szerző, Vályi András (1764–1802), aki ekkor a kassai normális iskola tanára volt. (1791-ben ő lett a magyar nyelv és irodalom első professzora a pesti egyetemen.)²⁰ Művét bevezetője szerint tankönyvnek szánta a normális iskolák (a Ratio Educationis után, a tankerületek székhelyein létrehozott, a tanítóképzést is szolgáló iskolatípus) számára, hogy a leendő tanítók elsajátítsák „a közönséges életben előfordulható esetekre megkívántató [...] írások” szerkesztését.²¹

Vályi könyve vagy megelőzte a szélesebb felhasználói igény megszületését, vagy a kassai kiadó marketingje volt sikertelen, mindenesetre a könyv – utódaihoz képest – visszhangtalan maradt. A másfél évtizeddel később, immár Pesten megjelent *Magyar és német levelező könyv* „már feledékenységre ment” munkaként sorolja fel egyetlen magyar előzményként német forrásművei mellett. Utóbbi viszont legalább tíz, többször átdolgozott és kibővített kiadást megért az 1850-es évekig, 1815-től már a korszak egyik legtermékenyebb kiadói vállalkozása, a Károlyi–Trattner cég gondozásában.²²

„A levelezés egy a legszükségesebb dolgok közül a közönséges életben. Ugyanazért a külföldi tudós nemzeteknél tsak nem számtalanok az arra oktató könyvek, s még most is esztendőről esztendőre szaporodik azoknak a száma. A mi anyai nyelvünkön még mindeddig nagy szükségünk volt [értsd: hiányzott] egy

¹⁹ Konek S.: i. m. (11. jz.) 451–453.

²⁰ *Batizi László*: Vályi András élete és munkái. Sárkány ny., Bp., 1935. 3–9., 11.

²¹ *A' norma és a' levél író*, az az: *A' nemzeti oskolák' mi-vólta* [...] haszna, a' nemzeti tanítók megkivántató tehetségei, normális tanítás módja, a különbféle levelek' nemeire fel-segálló szabások [...]. Németből szedegette 's írta *Wályi K. András*. Landerer, Kassa, 1789. 87.

²² *Magyar és német levelező könyv* i. m. (1. jz.). A potenciális felhasználók szempontjából említésre érdemesnek tartjuk, hogy az első kiadás OSZK-ban őrzött példánya Ladányi István váci egyházmegyei pap tulajdona volt.

olyan könyvre, mellynek útmutatása szerint szerentsésen juthattak volna a kezdők az említett tzelhoz” – indokolta a kiadó a munka szükségességét. Művének célja, hogy a könyv használója „megláthassa és megtanulhassa belőle a módját, kihez, miképp, mitsoda hangon, millyen stylussal, minémű formalitással kell a magokat elő adó külömb-külobmféle esetekben írni”. A gyűjteménynek kettős funkciót szánt: mintául szolgálhatott az autodidakta felnőtt levélíróknak, de tankönyvként is használhatták „az olyan alsó magyar oskolákban, a hol a gyermekek a levélírára is oktattatnak”. Elsősorban a városi iskolákra gondolhatott, mert a levélírás oktatását azok számára tartotta nélkülözhetetlennek, „a kik magokat valamelly mesterségre vagy kereskedésre adják”.²³ Mivel ennek a körnek a számára „elmúlhatatlanul kell németül is levelezni tudni”, ezért német mintalevelekkel is szolgált a könyv.

A levelezési tanácsadók és formulagyűjtemények kiadástörténetéből kiindulva megkockáztathatjuk a feltételezést, hogy a levélírás 1830 körül jött divatba, vagy legalábbis ekkortájt vált *normaszerűen* a szélesedő középrétegek műveltségének részévé a levélírás formai és stílári szabályainak ismerete. A Károlyi–Trattner vállalat újra és újra kiadott gyűjteményének²⁴ konkurenciájaként 1829-ben Wigand könyv-árus megjelentette Farkas Elek és Kövy István kézikönyvét.²⁵ A műfaj iránti jelentős keresletet, illetve nyereséges üzletet enged feltételezni az újabb és újabb – többnyire nyelvatanárok által írt, az elődöket gátlástalanul plagizáló – levelező könyvek megjelenése a könyvpiacra,²⁶ másrészt az alapművek újrakiadása. Farkas és Kövy gyűjteménye – utóbb már csak Farkas neve alatt – 12 kiadást ért meg: utoljára 1916-ban látott napvilágot. Karády Ignác – Kossuth fiának nevelője – formulagyűjteményét 1848-tól 1886-ig tízszer jelentette meg kiadója. Az újabb kiadások több-kevesebb átdolgozást tartalmaztak: címüket egyszerűsítették, a levélmintákat hozzáigazították a nyelv változásaihoz, a praktikus tudnivalókat pedig a postaszolgálat fejlődésének megfelelően aktualizálták. Ezeket a tanácsadókat már főleg felnötteknek szánták, hogy az iskolai képzés hiányát utólagosan pótolják.

A század második felében sem csökkent a kereslet: ezt jelzi a régiek folyamatos újrakiadása, és további tanácsadók megjelenése.²⁷ A levelezés társadalmi hatóköre a kiegyezés utáni évtizedekben – a fent vázolt feltételek bázisán – jelentősen kiszélesedett. A változást követve 1871-ben Veröczy Sándor a „népnek” szánt, s

23 Magyar és német levelező könyv i. m. (1. jz.).

24 Egy későbbi kiadás címvariánsa: Közhasznú magyar és német levelező-könyv és nemzeti titokok. Szerk. Károlyi István. 7. kiad. Trattner–Károlyi, Pest, 1831.

25 Farkas E.–Kövy I.: i. m. (7. jz.)

26 Beimel József: Magyar–német levelező könyv. Esztergom, 1831.; Legújabb, leghasználhatóbb pesti magyar–német levelező-könyv, [...] tanácsadó a’ [...] levelezések’ és ügybeli irományok’ szerkesztésében [...] egy szökönyvvel, mely az [...] idegen szavakat magyarázza. Kilian, Pest, 1834.; Staut József: Közönséges levelező, a’ közélet minden nemű eseményeiben előforduló levelezésre [...] útmutatásokat magában foglaló segédkönyv. Kassa, 1834.; Karády Ignác: Új magyar–német levelező vagy is Gyűjteménye a’ polgári életben előforduló mindenféle iratoknak [...] a leghasználhatóbb címekkel együtt. Pest, 1848.

27 Kassay Adolf: Legújabb levelező, öngyűvéd és házi-titkár: mindennemű okiratok, [...] levelek [...] szerkesztésére. Lampel, Bp., 1887.; Reim Lajos: Legújabb magyar nemzeti és budapesti legteljesebb általános nagy levelező. Müller, Bp., 1891.

erre már a címében is utaló levelezőt jelentetett meg, amely szintén több kiadást megért.²⁸ A termékeny ponyvairó és kalendáriumszerkesztő Tatár Péter 1876-ban megjelent – nagyrészt az előzőt plagizáló – gyűjteménye egy hangsúlyeltolódást is jelez a mintakönyvekben: a szerelmes levelezés divatját. A következő évtizedekben egyre több szerelmeslevél-gyűjtemény jelent meg, sőt a levélminták közül ezek maradtak legtovább a könyvpiacra, egészen a II. világháborúig.²⁹ (A műfaj felvirágzása nyilván nem független attól a folyamattól, melynek során az egyéni vonzalmon alapuló párválasztás egyre inkább polgárjogot nyert.)

Ugyancsak a levelezés gyakorlatának terjedésére következtethetünk a speciális célközönségnek szánt könyvek megjelenéséből. Készült gyerekeknek, illetve iskolai célra szánt gyűjtemény éppúgy, mint kifejezetten női levelezőkönyv. Utóbbi szerint a középosztályi nő műveltségéhez már hozzátartozik „a helyesen, tisztán, olvashatólag írt levélírás”.³⁰

Levelező útmutatók és mintakönyvek az 1920-as évek közepéig jelentek meg, akkor a műfaj – a szerelmi levelezés tankönyveinek kivételével – szinte egy csapásra eltűnt a könyvpiacról.³¹ Lehet, hogy csupán a mintagyűjteményeket tette feleslegessé az általánossá vált iskolalátogatás, mivel az oktatás keretében már gyerekkorban elsajátították a levélírás alapismereteit. Gondolhatunk arra is, hogy az előrehaladó individualizáció tükrében disszonánsan, akár komikusan hatottak már a kész, ráadásul széles körben ismert szövegpanelekből összeállított levelek. Nyilván nem ok nélkül figyelmeztetett már a 19. század közepi illemtankönyv szerzője is, hogy „nehogy azon hibát kövesse el valaki, hogy az ily könyvekből írja ki a leveleket, mert ezzel mind azt bebizonyítaná, hogy nem szívéből írta a levelet, mind azon tudatlanságát, hogy magától egy levelet sem tud írni”.³² (A 19. századi levelezéseket forrásként használó kutató számára mégis szembetűnő, milyen gyakran köszönnek vissza a valódi levelekben a mintakönyvek stiláris fordulatait, illetve szövegpaneljeit.)

Az egyik utolsó levelezési tanácsadó azonban nem a műfajnak, hanem már magának a levelezésnek a hanyatlásáról értekezett. A tömegkommunikáció fejlődése, az információáramlás sűrűségének és sebességének megsokszorozódása a 19. század utolsó évtizedeiben megfosztotta a levelezést egyik fontos funkciójától: a modern sajtó korszaka előtt ugyanis a levél a közérdekű, illetve a személyes vonatkozás nélküli eseményekről, hírekről való tudósítás eszközeként is szolgált

28 Verőczy S.: i. m. (17. jz.); *Tatár Péter: A szív önygyvédje vagy Szerelmi levelező-könyv a magyar nép számára [...] toldalékkal a családi és közéletben előforduló levelek és egyéb irományok mintáival ellátva.* Bartalis, Bp., 1876.

29 Pl.: *Legújabb és legjobb szerelmi levelező.* Müller, Bp., 1895.

30 Szavaló, köszöntő és levelező, vagy jó gyermekek könyve: ajánlható különösen a nevelőintézetek és kisebb iskoláknak. Lampel, Bp., 1877; *Legújabb hölgyek titkára: házi tanácsadó és levelező [...] minden rangú és rendű nők számára.* Wodianer, Bp., 1889.

31 A műfaj két kései, 20. századi darabja: *Gondos Balázs: Magyar levelező. Gyakorlati vezérfonal a köz- és magánéletben előforduló levelek és okiratok szerkesztésére.* Sachs, Bp., 1908.; *Szegedy János: A levélírás művészete.* Révay, Bp., [1922].

32 *Sasku K.: i. m. (7. jz.)* 197.

a művelt közép- és felső osztály körében. Ahogy a sajtó egyre több területre terjesztette ki illetékességét, úgy csökkent a levelezés információközvetítő szerepe. A tanácsadó már a családi levelezés szerepének csökkenését is konstatálja: a formális megemlékezések (névnap, születésnap, újév alkalmából) is kimennek a divatból, amit a családi érzés gyengülése, azaz a fokozódó individualizáció jeleként értékel. A levélforgalom súlypontja ekkorra egyértelműen a gazdasági tevékenységgel összefüggő levelekre helyeződött át.³³

A hivatali vagy üzleti-gazdasági célú levelezéshez a legkorábbi levelezőkönyvektől kezdve tartalmaztak – külön fejezetekbe rendezve – mintákat a gyűjtemények. Az 1860-as évektől azonban – a hazai tökéletes fejlődés jeleként – megjelentek a kizárólag a kereskedelmi levelezést tanító könyvek. Ezek kiadása egyre sűrűbbé vált, a századfordulótól többségbe is kerültek az általános, tehát a magánlevelezést tanító könyvekkel szemben. Az 1890-es évek elejétől ezek egyúttal a levelezési gyorsírás tankönyveiként is szolgáltak.³⁴

A levélírás technikája és formai szabályai

Az európai portréfestészetnek a 17–19. században – de különösen a németalföldi barokk idején – kedvelt beállítási toposza volt levélírás vagy -olvasás közben ábrázolni a megrendelőt. A beállítás utalhatott az ábrázolt személy irodalmi vagy tudományos tevékenységére, politikai befolyására vagy az államhatalomban betöltött szerepére. Nem közszereplők esetében egyszerűen a literátusságot, azaz az írni-olvasni tudást jelezte, ami önmagában is státuszszimbólumnak számított. Valószínűleg ennek a tömegesedésével, így leértékelődésével van összefüggésben a toposz visszaszorulása is a 19. századi festészetben. Figyelemre méltó, hogy ekkor már szinte csak nőket ábrázoltak a levélírás vagy -olvasás intim szituációjában.

A felső osztályokhoz tartozó modellek mellett gyakran megörökítette a festő az írás kellékeit is. Ilyen kellékek az íróasztal vagy szekreter, a papír, esetleg boríték, toll és tintatartó, pecsét, pecsétviasz, gyertya, esetleg levélnehezék. A felsorolt kellékek mindegyike lehetett státuszszimbólum, utalhatott presztízs fogyasztásra. Leggyakrabban az igényes kivitelű, plasztikával vagy kis szoborral díszített, kerámiából, esetleg zománcozott fémről készült vagy ötvösművi tintatartók töltötték be ezt a szerepet.

Az ipari forradalom az íróeszközök esetében is elhozta a tömeggyártást. Ipari méretű igényt persze nem elsősorban a levelezés, hanem a gazdasági adminisztráció és a bürokrácia igényei, illetve az oktatás szélesedése generáltak. A fém tollhegyek tömeggyártása a 19. század elején Birminghamben kezdődött el, de csak a

33 *Szegedy J.*: i. m. (31. jz.) 3–5.

34 *Machik József*: Kereskedelmi levelező kimerítő elméleti és gyakorlati útmutatás jó és helyes kereskedelmi levelek írására: egy kereskedelmi szótárral és phraseológiával a legtekintélyesebb külföldi munkák nyomán. Pest, 1869.

század közepétől kezdték ténylegesen kiszorítani a madártollakat. Ezeket természetesen egyelőre ugyanúgy mártogatták a tintába, mint elődeiket.³⁵

Az első igazán használható töltőtoll-típusok az 1850-es években készültek. A tömeggyártás az 1880-as években indult meg, ekkortól kezdődött a tintába mártogatós tollak kiszorulása. A töltőtollak technikai tökéletesedése azonban a 20. század közepéig töretlen maradt.

A levélírás az önreprezentáció szempontjából is fontos alkalomnak számított, ezért a levelezés tömegessé válásával – főleg a század második felétől – nagy súlyt fektettek a formai követelményekre. A levélírás szabályainak elsajátítását a nevelés fontos részének tekintették, a magasabb képzés esetén több nyelven is. Az illemtankönyvek a társasági viselkedés egyéb szabályaival azonos fontossággal tárgyalták a levelezés normáit.³⁶ A 18. század végén – német nyelvű elődeihez képest jó száz éves késéssel – magyarul is megjelent levelezési tanácsadó és mintagyűjtemények többnyire részletekbe menően ismertették a levélírás technikai, formai, stílári és tartalmi szabályait.

A levelezési tanácsadók egyike sem mulasztotta el például felhívni a figyelmet, hogy a tinta jó fekete legyen: a levél könnyű olvashatóságát a címmel szembeni udvariasság is megkövetelte. A korai levelezőkönyvek közöltek is „próbált” receptúrákat, amiből arra következtethetünk, hogy ekkoriban még házilag is állítottak elő tintát.³⁷ Ugyancsak udvariassági szempontból szorgalmazták a friss tinta elkenődését megakadályozó porzó használatának mellőzését, mivel maradványai kellemetlenek a levélolvasóra nézve; egyszerűen hagyjuk megszáradni a tintát vagy használjunk itatóspapírt, javasolták.³⁸

Presztízsemelő szerepet tulajdonítottak a gondosan megválasztott levélpapírnak, illetve borítéknak. A választék, főleg a század második felében, az egyszerűtől a luxuskivitelű, préselt, domborított, aranyozott szegélyű, litografált képpel díszített papírokig terjedt, s a szecesszió idején szinte művészeti ággá vált. „Jelenleg nagy a fényűzés a levélpapír díszítésében s a legszebb festmények, a legdíszesebb monogramok pazaroltatnak reá. A címer alkalmazása úgy fehéren mint színesen, igen »chic«. Némelyek jószáguk nevét alkalmazzák a papírra, mások kastélyuk rajzát is” – kritizálta a „levélkultusz” burjánzását mint a refeudalizáció egyik apró, de jellemző mozzanatát a polgári társasélet mértékadó budapesti tekintélye.³⁹

Az udvarias és tekintélytisztelő levélíró meglehetősen nagyvonalúan, sőt pazarlóan bánt a papírral. Rangban felette állónak vagy hivatalnak csak egész vagy

35 Én írok levelet Magának. A levélírás eszközei a XVIII–XX. században. [Kiállítási katalógus.] Helikon Kastélymúzeum, Keszthely, 2011. 6–10. (Horváth Hilda bevezető tanulmánya).

36 A mívelt társalkodó vagy a világra lépő ifjú és a jó tónusú finom művelésű ifjú dáma. Heckenast, Pest, 1836. 91–99.; *Sasku K.*: i. m. (7. jz.) 190–202.; *Kalocsa Róza*: Az illem könyve. Révai, Bp., 1884. 639–677.; [*Wohl Janka*]: Az illem. Útmutató a művelt társaséletben. 4. kiad. Athenaeum, Bp., 1891. 90–96.

37 Magyar és német levelező könyv i. m. (1. jz.) 5–6.

38 Közhasznú magyar és német levelező-könyv i. m. (24. jz.) 12–14.; *Sasku K.*: i. m. (7. jz.) 196–202.; Legújabb hölgyek titkára i. m. (30. jz.) 16–17.

39 Én írok levelet i. m. (35. jz.) 11.; *Wohl J.*: i. m. (36. jz.) 93.

félíves papíron illet írni; a nyolcadív csak barátok vagy atyafiak között volt megengedett. A megszólítás és az aláírás távolságát mind a lap szelétől, mind a szövegtörzstől szabályozták: sokáig négyujnyi „tisztelethely” volt az irányadó – ez a rangviszonyoktól függően változhatott –, de a század vége felé már beérték háromujjnyival a tanácsadók.

A normák rögzítették az íráskép esztétikai követelményeit: a szövegtörzs legyen egyenletesen elhelyezve és maradjon kellő szélességű margó. A tiszta, helyes, olvasható, áthúzás és javítás nélküli írást igen fontos udvariassági követelménynek tekintették, a címzett iránti tisztelet jelének. A tanácsadók ezért ajánlották a vázlat, esetleg piszkozat írását.

A levelet saját kézzel illet írni, de „nagyjaink s kereskedőink és mások, kiknek levelezése nagy kiterjedésű”, titkárukkal vagy segédekkel is írathatták. A nagy levélforgalmat bonyolítók az elküldött leveleket „az e végre készített könyvbe lemásoltatják, hogy ha a szükség kívánja, tartalmaikat mindenkor megtudhassák”.⁴⁰

Külön tárgyalták a tanácsadók a boríték hajtogatását. Borítékként szolgálhatott maga a levélpapír is, ha az nem túl finom anyagú „holland” áru volt. Az „uraságoknak” – azaz magasabb státuszúaknak – külön, vastagabb papírból kellett borítékot (*coperta*) hajtogatni. A nőknek címzett leveleket – legalábbis a század elején – kék papírba illet csomagolni. A bonyolult „mesterséges” hajtogatást csak gyerekek esetében tartották megengedettnek, ráadásul olvashatatlaná is tehetette az írást. Nem volt szabad túl kicsire hajtogatni a levelet, különösen, ha magasabb rangúnak küldték. Fontos szempont volt, hogy a hajtogatás befejeztével egyetlen pecséttel úgy lehessen lezárni a borítékot, hogy a tartalomhoz egyáltalán ne férjenek hozzá illetéktelen kíváncsi szemek. A biztonságos lezárás nem csak a bizalmas tartalom miatt lehetett fontos: a 19. században gyakran pénzt is tartalmazott a küldemény.

Ehhez persze a pecsétnek is jó minőségűnek kellett lennie. Általában vörös spanyolviaszt használtak a levelek lezárásához. A szerzetesek és kereskedők pecsételő ostyát alkalmaztak, a gyászhiért fekete viaszpecsét alatt illet tudatni. A pecsét nem pusztán státuszszimbólum volt, és nem csak a levélíró személyének hitelesítésére szolgált: ez volt a levél lezárásának egyetlen praktikus módja is. Aki tehát levelezett, annak rendelkeznie kellett pecsétnyomóval. A nemeseknek a családi címer, a nem nemeseknek valamilyen – többnyire a mesterségükre utaló – ábra vagy a monogramjuk volt a gyűrűbe vagy az asztali pecsétnyomóba vésve.

A ragasztott borítékot 1844-ben szabadalmaztatták Angliában, és az 1850-es évektől kezdett elterjedni. A század utolsó harmadában már idehaza is az igényes levelezés kellékének számított az összeillő levélpapír és boríték. A ragasztott boríték terjedése ugyanakkor nem szüntette meg azonnal a pecséthasználatot, de az 1880-as évektől már opcionálisként emlegették a tanácsadók, s a 20. század elejétől kezdve egyre inkább kiszorult.

A magánlevelek címzésében a század első évtizedeiben a francia, a hivatalos levelek esetében a latin „titulatúra” dívott, bár főleg az előbbi a levelezési tanácsadók a magyar nyelv hivatali és társadalmi térfoglalása nyomán fokozódó

⁴⁰ Farkas E.–Kövy I.: i. m. (7. jz.) 50.

szenvedéllyel helytelenítették. Valódi nyelvtudás híján sokan nevetségessé is tesztek magukat a hibáktól hemzsegő címzéssel, s az idegen nyelv divatja „valódi meggyalázása is a nemzeti nyelvnek” – érveltek. A címzés a levél nyelvét kövesse, szögezték le általános szabályként.

A címzésnél elegendőnek számított a név (természetesen a társadalmi státuszt jelző címmel), valamint a helység feltüntetése. Ha a település saját postaállomással nem rendelkezett, ajánlatos volt megadni az utolsó postát, ahonnan a címzett elviszi a levelet. Az utcát és a házszámot csak a nagyobb városok esetén kellett ráírni a borítékra, „kivévéen a közönségesen ismert főrendűek leveleit”: a Károlyi- vagy a Teleki-palota címét feltüntetni kifejezetten illetlenség lett volna még egy Budapestre küldött levélen is. Az érzelmek nyilvános megmutatásának tilalma felé tartó civilizációs folyamat apró jeleként helytelenítették a tankönyvek, hogy a külső címzés utaljon a címzett és a feladó közötti személyes viszonyra: atyafiságra, barátságra stb.

A század közepéig a levél viteldíját általában a címzett fizette meg átvételkor. Ettől csak a hivatalnak küldött levelek esetében tértek el, illetve akkor, „ha önnön ügyünkben írunk”: ilyenkor „meg kell a levél portóját fizetni”. Egyéb esetekben „az udvariság ellenében tselekednénk” az előrefizetéssel. A boríték bal oldalán a „franco” szó feltüntetése jelezte, hogy a viteldíj ki van fizetve.

A díjfizetési szokásokat a kötelező levélbélyeg 1850-es bevezetése gyökeresen megváltoztatta. Ettől kezdve előre kellett leróni a díjat, különben a címzett 5 krajcár „büntetéspénzt” is fizetett. A más dolgában írt levél esetén viszont továbbra is sértő lett volna előre megfizetni a viteldíjat.⁴¹

A levélírás stiláris szabályai

A tanácsadók általános irányelvként azt ajánlották a levélíróknak, hogy törekedjen a művelt élőbeszédet utánozni. A közlendő információt világosan, érthetően és szabatosan fejezze ki, s ne legyen feleslegesen hosszú. Stílusa legyen tiszta – „fő sajátja a kellemetes könnyűség” –, helyesírási szempontból pedig kifogástalan. Ugyanakkor mégiscsak elvárták, hogy az írásos közlés különbözzön a hétköznapi szóbeliségtől. Bár a „fenlengő írásmód” kerülendő, bizonyos emelkedettséget kívánatosnak tekintettek: „a levél neve alatt csak oly beszédet érthetünk, amelyet művelt s jóérkölsű emberek folytatnak egymás között”. A művelt középosztályhoz tartozás megkövetelte, hogy „gondolatinknak írásban való kifejezése, a nyelvbeli tiszta s igaz előadáson kívül belső s külső szépséggel is bírjon”. A levélírói stílus

41 Én írok levelet i. m. (35. jz.) 11–12.; Magyar és német levelező könyv i. m. (1. jz.) 4–7.; Közhasznú magyar és német levelező-könyv i. m. (24. jz.) 12–13.; A művelt társalkodó i. m. (36. jz.) 90–99.; *Verőczy S.*: i. m. (17. jz.) 11–12.; Legújabb hölgyek titkára i. m. (30. jz.) 16–17.; *Kalocsa R.*: i. m. (36. jz.) 675–677.; *Karády I.*: i. m. (26. jz.) 7.

pallérozásához az olvasást, különösen irodalmi igényű levelek olvasását, illetve fordítását ajánlották.⁴²

A század eleji gyűjtemények mintaleveleinek nagy része rokoni viszonyban állók számára íródott; a legváltozatosabb kínálattal a tanulmányai miatt távol levő gyermek és családja közti kapcsolattartáshoz szolgált. A családtagok – szülő és gyerek, testvérek, rokonok – közötti írásos kommunikációt köszöntő, kérő, köszönő, intő vagy dorgáló, tudósító sablonok segítették.

A mintagyűjtemények a családon kívül is változatos kommunikációs helyzeteket modelleztek, s ezeket rendszerezve teremtettek levélműfajokat. Az életút személyes ünnepeihez (névnap, születésnap) és eseményeihez (gyermek születése, eljegyzés, házasságkötés, halálozás) formális köszöntő, gratuláló, meghívó, részvétnyilvánító levélmintákkal szolgáltak. A műfaji megjelölések közt találkozunk baráti, tudósító, kérő, köszönő, ajánló, emlékeztető, intő és dorgáló, neheztelő, kimentő, „szíves kívánást” kifejező, „sóhajtozó” (szerelmes) és vigasztaló levéllel. A kommunikációs szituációk végtelensége gyakorlatilag kimeríthetetlen lehetőségeket kínált a fiktív levelekben olykor érezhetően irodalmi ambícióikat is kiélő szerzőknek.

Különösen hasznosnak érezhették az alacsonyabb státuszú használók a kérelmezés kényes szituációjában segítségül hívható sablonokat: a tanácsot, információt, kölcsönt, segílyt vagy közbenjárást kérő mintaleveleket. Ezek gyakran öszszemosódtak a hivatalos jellegű iratokkal, a kérvényekkel és folyamodványokkal. A legnépszerűbb, legtöbbször kiadott tanácsadók olvasóik minél teljesebb körű kiszolgálása érdekében igen tágan értelmezték a levél fogalmát. A különböző hatóságoknak címzett könyörgő levelek, kérvényminták mellett számos, a magánkirat kategóriájába (szerződés, adóslevél, végrendelet stb.) tartozó mintát is közöltek.

A természetesség nyelvi normája azonban csak az egyenrangú felek kommunikációjára vonatkozott, egyébként a beszédmód meghatározó szempontja a címzett társadalmi állása volt. A levelezési tanácsadó irodalom a legnagyobb igyekezettel azon fáradozott, hogy biztonságosan szabályozza a „közlekedést” a társadalmi piramis különböző szintjei között az írásos kommunikáció során. A címzettnél alacsonyabb rendű-rangú levélírónak a társadalmi státuszkülönbségeket folyamatosan ki kellett fejeznie a beszédmóddal. Ez kötelező formai elemként megjelent a boríték címzésében, a megszólításban, illetve az elköszönésben. A legsikeresebb reformkori tanácsadók részletes, rendszerezett megszólításkatalógussal szolgáltak a világi és egyházi hierarchia összes elképzelhető címzettjének illő tisztelettel történő megszólításához, a királyi család felséges tagjaitól a Nemzetes Tudós Oktató Úron keresztül az egyszerű polgárnak kijáró Kedves Drága Úrig.

Am a megszólításon túlmenően a szöveg hangvételének megválasztásához is mérlegelni kellett – a rendi társadalom „kinek-kinek a magáét” elve szerint –, hogy a címzett „előljárónk-e, gazdag-e, nagytekintetű-e?” „Főbb rendű személyeknek tisztelettel, előljáróinknak alázatosan, korosoknak komolyan, barátink-

42 Közhasznú magyar és német levelező-könyv i. m. (24. jz.) 2–9.; *Farkas E.–Kövy I.*: i. m. (7. jz.) 44.; A mívelt társalkodó i. m. (36. jz.) 90–92.; *Kalocsa R.*: i. m. (36. jz.) 639–642.

nak és rokoninknak szívesen és meghittén, érzékenyeknek kémélve írjunk, és az *én* mindég szerényen elmaradjon.⁴³ Az *én* háttérbe szorítását a nők esetében még fokozottabban megkövetelték: nekik az „alsóbb rangúaknak írt levélben” is előzékenyebbnek illett lenniük, mint ahogy a férfiaktól elvárták. A női önreprezentációban fő követelmény a „szerénység és udvariasság” volt: a nő lehetőleg ne írjon sokat magáról.⁴⁴

A merev és formális tekintélyközpontúság vonatkozásában nincs éles választóvonal az 1848 előtti, illetve utáni tanácsadók között. A rendies tekintélyelv maradványait virulensen őrző magyar társadalom polgárosultságának deficitjét érzékletesen tükrözi az a terjedelem, amelyet a levelezési tanácsadók a „főbb rendű személyekkel” folytatott érintkezés etikettjének szenteltek a polgári jogegyenlőség korszakában is.

Csak a legkorábbi, 18. század végi tanácsadó foglalkozott annak a – valószínűleg a korban nem ritka – helyzetnek a stiláris problémájával is, amikor az írástudatlanok közvetítők segítségével folytattak levelezést. Leginkább a hatóságokhoz vagy földesurukhoz intézett kérvényjellegű hivatalos levelek esetében vették igénybe írástudók szolgálatait, s ritkábban magánlevelezés céljára. „Többnyire a falusi Oskola Mesterek és Notariusok kérettetnek az ilyen levelek írására. Oktalan tselekedet volna illykor egy szegény tanulatlan alatsony sorsú paraszt nevében más alatsony sorsú emberhez olyan stylusú levelet írni, mint az előbbenieké. Sem az nem elégedne meg az ollyannal, akinek nevében íródna, sem az, aki azt venné, sőt meg sem értené azt jóformán” – hívta fel a tankönyvíró a leendő falusi értelmiségiek figyelmét a stiláris alkalmazkodás szükségességére.⁴⁵

Mintalevelek mint társadalomtörténeti források

Befejezésül néhány példával szeretnénk felhívni a figyelmet a levelezési tanácsadók mintaleveleinek társadalomtörténeti forrásértékére.

A 20. század elején, amikor a közbeszéd egyik legfontosabb témájává a drágulás, az életviszonyok megnehezülése vált, az 1908-ban összeállított mintagyűjtemény élére a kölcsönt vagy támogatást kérő levelek kollekciója került. A középosztály süllyedésének jeleként igen nagy terjedelmet kaptak a kölcsönkérés-nyújtás szituációját tárgyaló mintalevelek az 1920-as évek elején megjelent tanácsadóban is.⁴⁶

Megtaláljuk a mintalevelekben annak a folyamatnak a nyomait is, ahogyan az írásbeliség egyre alacsonyabb társadalmi rétegek mindennapjainak is természetes részévé vált. A kiegyezés előtt megjelent gyűjteményekben inkább még feltűnő

43 Magyar és német levelező könyv i. m. (1. jz.) 2–6.; Közhasznú magyar és német levelező-könyv i. m. (24. jz.) 10.; *Farkas E.–Kövy I.*: i. m. (7. jz.) 45., 53–60.

44 Legújabb hölgyek titkára i. m. (30. jz.) 3–6.

45 *Wályi A.*: i. m. (21. jz.) 122–123.; *Farkas E.–Kövy I.*: i. m. (7. jz.) 92., 109., 144.

46 *Gondos B.*: i. m. (31. jz.) 5–8., 14.; *Szegedy J.*: i. m. (31. jz.) 137–156.

kivételt képeztek a nem literátus használók számára írt levélminták. Az 1805-ös levelező könyvben például egy szűrszabó tudósítja komáját nála dolgozó fiának betegségéről, egy vándorló mesterlegény pedig szüleinek ír külföldről. A népszerű reformkori gyűjteményben „falusi közönség földesurához felgyógyulása alkalmából intéz üdvözlőt”, „mesterlegény egy fővárosba lett megérkezéséről tudósítja szülőjét”, „egy asztalosmester egy más asztalosmesternek ajánl egy ifjú legényt”.⁴⁷

A kiegyezés utáni, címében is hangsúlyozottan a „népnek” szóló munkáról a szerző már azt állítja bevezetőjében, hogy összeállításakor leginkább „a magyar nép, iparosok, kereskedők, mesteremberek stb. szükségleteire” volt tekintettel. Valójában a korábban megjelent gyűjteményekből ollózta össze azokat a levélmintákat, amelyek viszonylag „státuszsemlegesek”, azaz a magánélet eseményeire társadalmi állástól viszonylag függetlenül alkalmazhatók. Leginkább az jelezte a célközönséghez való alkalmazkodását, hogy a levélírás szabályait egyszerűbb nyelven ismertette, és gondja volt a legalapvetőbb helyesírási tudnivalók összefoglalására is (például tulajdonnevek nagybetűs írása, leggyakoribb írásjelek használata, elválasztás szabályai).⁴⁸

Az 1889-es, nőknek szánt tanácsadóban – a középosztályi női munkavállalás tükröződéseként – már megjelent a tanítónői állásért folyamodó levélminta. Az 1908-as gyűjtemény tartalmazza két iparos fiktív levelezését egy segéd felfogadásáról, illetve egy iparosinas szüleihez írt levelét. Az álláskeresés mintaleveleiből kiderül, hogy a szerző már nemcsak olyan foglalkozások esetében vette magától értetődőnek, hogy a pályázó ki tudja fejezni magát írásban, mint a kereskedősegéd vagy a pincér, de a kertészi, a hivatalszolgai, az iskolaszolgai, az elárusítónői vagy a házvezetőnői állásra jelentkezőt is potenciális levélírónak tekintette. A két világháború közötti útmutató újdonsága, hogy számos levélmintát tartalmaz a háztartási alkalmazottak, azaz a cselédek számára. A fiktív levelek kizárólag hírközlő jellegűek: a cseléd falun élő családjával tudatja, hogy munkaadót váltott, közli az új címét régi munkaadójával, munkajaánlatra válaszol stb.⁴⁹

A levelezés tehát jó száz év alatt az elit exkluzív kommunikációs eszközéből előbb a szélesedő középrétegek életmódjának és kulturális gyakorlatának természetes elemévé vált, majd az általánossá váló írástudás és a megnövekedett mobilitás következményeként a legalsó társadalmi rétegek hétköznapijaiban is polgárjogot nyert.

47 Magyar és német levelező könyv i. m. (1. jz.) 144., 153.

48 *Verőczy S.*: i. m. (17. jz.) 1–6.

49 Legújabb hölgyek titkára i. m. (30. jz.) 53; *Gondos B.*: i. m. (31. jz.) I. rész 70., III. rész 40–59.; *Szegedy J.*: i. m. (31. jz.) 204–215.

ZOLTÁN FÓNAGY
CORRESPONDENCE IN 19TH-CENTURY HUNGARY

Before the 19th century, correspondence in Hungary was a means of communication exclusively used by the social, economic and cultural elites. In the course of that century, however, as a result of social and economic modernisation, it filtered down the social scale, becoming part of everyday social practice and one of the cultural assets generally available.

The first part of the study surveys those social and technical preconditions which allowed correspondence to become a mass phenomenon. It demonstrates the growing percentage of literate people within the overall population, and illustrates through examples the changes within the density and types of geographical mobility. It examines briefly the organisational and technical development of the state post, which provided the infrastructure of correspondence. Based on statistical data regarding the circulation of letters between 1831 and 1917, the author shows how correspondence gradually pervaded all layers of society in the Habsburg Monarchy in general and in the Hungarian Kingdom in particular. Comparisons with similar information from other countries clearly prove the close connection between the process of economic and social development and the density of communication.

The second part of the study reconstructs with the help of Hungarian manuals of correspondence from the 19th century the norms of form, style and content which determined the rules of written self-representation. It demonstrates the generic diversity of correspondence, and pictures on the basis of sample letters how the social scope of correspondence widened to the extent of reaching by the debut of the 20th century the lowest layers of society (such as house servants).